

Hauatähiste tekstid doktoritöös

Pille Arnek. Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 54.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2019. 333 lk.

Pille Arnek kaitses doktoriväitekirja „Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel” 19. detsembril 2019. Väitekirja juhendaja oli Jüri Viik-

berg, oponentideks Kersti Markus ja Kristiina Ross. Kaitstud doktoritöös on Arnek seadnud endale kaks põhilist eesmärki: luua tervikpilt eestlaste hauatähiste tekstidest kui seni uurimata eesti kirjakeele allikast ning täiendada seniseid teadmisi eesti keelt emakeelena kõnelenud inimeste kirjalikust keelekasutusest ja kirjaoskusest XVI–XIX sajandil. Kuivõrd hauatähistel leiduva teksti analüüsimine eeldab ka üldpildi esitamist tähistega endi ajaloo ning matmiskommetest ja nendega seotud arusaamadest laiemalt, oli juba eelkaitsmisele ühe oponentina kutsutud osalema kunsti-

ajaloolane Kersti Markus ja kaitsmis-komisjoni koopteeritud teoloog Riho Saard. Väitekirja põhirõhk on siiski keelel ja selle kirjapanemise viisil. Kunsti- ja usundiloolised aspektid on esitatud pigem punktiirse taustana ning aktualiseeruvad keelelise materjali analüüsil ainult paaril juhul võimaliku selgituse pakkujana tekivatele küsimustele. Järgnevas peatutaksegi seetõttu vaid väitekirja eesti kirjakeele ajalooga seonduval küljel.

Väitekirja aluseks on suures osas autori enda välitööde käigus kalmistutel kogutud materjal, millele on lisatud arhiividest ja kirjandusest leitud teave eestlaste hauatähiste kohta. Väitekirjaga hauatähiste kirjadedest on Arnek toonud eesti keele ajaloo uurimisse uue olulise valdkonna. Eesti kultuuriloo uuringuisse laiemalt jõudis hauatähiste kirjade teema Kristi Viidingu ja tema kolleegide kirjutistest, eriti seoses 2014–2018 väldanud projektiga „Eesti ladinakeelsete pealiskirjade elektrooniline tekstikorpus”. Viidingu ja tema kaasuurijate tähelepanu oli pööratud, nagu juba projekti pealkirjastki nähtub, ladina- (aga ka saksa-)keelsetele tekstidele ning nende avaramale kultuuriloolisele kontekstile. Hauatähiste eestikeelseid tekste pole varem eraldi uuritud.

Väitekiri koosneb (lisaks kohustuslikele komponentidele) neljast peatükist: taustakirjeldus, milles tutvustatakse varasemaid teemakohaseid käsitusi, uurimuse allikaid ja teoreetilisi lähtepunkte, ning kolm sisupeatükki: hauatähiste kujunemisloo ülevaade, tekstide sisuline kirjeldus ja tekstide vormiline kirjeldus (ehk kirjaviisiga seonduv problemaatika). Omaette väärtusega on väitekirja lisad, eriti 1–4, milles tuuakse nelja tabeli kujul (kronoloogilises järjekorras) kõik uurimise aluseks olnud hauatähiste tekstid nende originaalkujul koos kohaandmete ja mõningate muude kommentaaridega. Lähtudes autori erihuvist (mille kohta vt lähemalt allpool),

on esitatud ka rannarootslaste hauatähistel leiduvad tekstid (2. ja 3. lisa). Kui rannarootslaste materjal maha arvata, selgub, et kitsalt eestlastele kuuluvatelt tähistelt (1. ja 4. lisa) on registreeritud 1173 hauakirja. Kuigi osa neist on väga napisõnalised ning mõned ka ainult numbrilise infoga, aitab see andmestik kokku koondatult siiski oluliselt mitmekesistada eesti kirjakeele ajaloo analüüsimiseks kasutusel olevat materjali, tuues käibele täiesti uue tekstitüübi. Eriti tänuväärset lisa pakuvad kahtlemata 1. lissasse koondatud 84 varasemat, XVI–XVII sajandi hauatähise kirja, kuivõrd sellest ajast on kirjakeele allikaid üldse vähe säilinud. Kuid ka 4. lissas esitatud hilisemad, peamiselt XIX sajandist pärinevad hauakirjad moodustavad ühte koondatult väärtusliku andmekogu, rikastades seni uuritud keelematerjali omapärase ja kultuurilooliselt olulise valdkonnaga. Nagu väitekirjas esile toodud (lk 54), on XVIII sajandist säilinud ainult paar üksikut hauakirja, sest tõenäoliselt piirduti raskel katkust ja sõjast räsitud ajal kergesti hävinevate puuristidega. See on iseenesest täiesti ootuspärane, ehkki kirjakeele ajaloo seisukohalt muidugi kahetsusväärne lünk. Kirjakeele ajaloo käsitlemisel ollakse harjunud arusaamaga, et pärast täispiibli ilmumist ei toimunud kirjakeele arendamisel kuni sajandi lõpuni enam midagi huvitavat ning perioodi 1740-ndatest kuni sajandi lõpuni ei ole eriti uuritud. Samas eeldatakse, et justnimelt see oli eestlaste kirjakoosuse arenemise seisukohalt pöordeline ajajärk, mil tänu piiblitõlke olemasolule levis lugemisoskus ja huvi kirjasõna vastu. Väitekirjas seostatakse eestikeelsete tekstide leidumine hauatähistel usutavalt lugemisoskuse levimisega, kuivõrd tähistel olid ju mõeldud kellelegi lugemiseks. Seetõttu oleks eriti huvitav jälgida hauatähiste kirjade arengut just sel perioodil. Hauatähiste puudumine XVIII sajandist tundub eestlaste kirjaoskuse seisukohalt olevat

muidugi tõesti paratamatu *force majeure*, kuid tiivustab ometi veel kord kaaluma, kuidas ikkagi olid lood eestlaste lugemis- ja kirjutamisharjumustega XVIII sajandil.

Väitekirja sisuosa 3. ja 4. peatükis süvendatakse lisade loenditest tekkinud pilti, analüüsides materjali kahest aspektist: 3. peatükis kirjeldatakse, mida üldse erinevatel aegadel hauatähistele kirjutati, ja 4. peatükis vaadeldakse peamiselt tekstide kirjavisi arengut, kuid eraldi peatutakse pikemalt ka isiku- ja kohanimede ning daatumite esitamise viisil. Sisupeatükkide analüüs paneb lisades esitatud materjali kõnelema ning aitab tekitada tervikpilti hauakirjade arengust vaadeldud ajajärgul. Ühtlasi täiendatakse seeläbi varem käsitlemata vaatenurgast seniseid teadmisi eesti keelt emakeelena kõnelevate inimeste kirjalikust keelekasutusest ja nende kirjaoskuse edenemisest. Lugeja saab ülevaate sellest, millal ja kuidas hakkasid eestlased oma lahkunutele üldse kivist hauatähiseid panema ja kuidas tähistele kantavad andmed ajas muutusid, millal hakati nimele ning sünni- ja surmaajale lisama muid selgitusi ning kuidas mitmekesisustid hauatähiste kirjad XIX sajandil.

Uut laadi keelematerjali pakkumise kõrval sunnib väitekirja arutlema nii mõnegi eesti kultuuriloo uurimisel üleskerkiva laiema küsimuse või küsitavuse üle. Neist üks põnevamaid on eestlaste etnilise identiteedi kujunemine, mis hauatähiste kirjades paratamatult kajastub. Paraku jäävad väitekirjas lingvistilise, etnilise ja maiskondliku printsiibi seosed materjali analüüsimisel mõnevõrra häguseks ning materjali valiku geograafiline hõlmavus asetab küsimärgi ka analüüsist tulenevate järelduste üldistusjõule. Nende probleemidega seotud aspekte on üritatud selgitada esimeses peatükis lk 17–29, kuid päris selgeid põhjendusi töös rakendatud lahendustele siiski ei esitata. Analüüsitud materjal pärineb peamiselt Põhja-Eesti aladelt,

Lõuna-Eesti kohta on kaasatud üksikuid arhiiviandmeid. Välitööde käigus on andmeid kogutud eeskätt nendelt Põhja-Eesti kalmistutelt, mis varasema kirjanduse või arhiiviandmete ajal on autori tähelepanu pälvinud – seega üsnagi juhuslikult, nagu autor ka ise tunnistab. Õieti kirjeldatakse selle valikukriteeriumi tõttu eeskätt millegi poolest silma paistnud kalmistuid ja n-ö tüüpilised kalmistud on võib-olla jäänud kõrvale. XIX sajandi materjali on kaasatud 25 kalmistult pärinevad hauatähisetekestid (lk 17), seega alla 4% Eesti 650 kalmistust. Õigeusu kalmistud on teadlikult kõrvale jäetud. Materjali mahtu ja teema senist uuritust arvestades on niisugune lahendus mõneti paratamatu, kuid jätab siiski lahtiseks, kui usaldusväärseks selle põhjal tehtavaid üldistusi saab pidada, isegi kui rääkida ainult Põhja-Eesti luterlikest kalmistutest. Hauatähiste tüüpidest näivad autorit olevat kõige enam intrigeerinud kivist ratasristid, mis ongi visuaalselt pilkupüüdvad ja kultuurilooliselt põnevad, ehkki keeleliselt on nendelt leitav andmestik küllalt napp. Ratasristide kaudu on töösse põhjalikumalt, ja 2. ning 3. peatükis lausa eraldi alapeatükkidena (2.3.2 ja 3.3.1), kaasatud rannarootslaste hauatähised ja nendel leiduvad tekstid. Kahtlemata on rannarootslaste matmiskombed mõjutanud nendega kokku puutunud eestlaste traditsioone, kuid tegemist oli siiski kitsamalt levinud regionaalse nähtusega. Kogu eesti konteksti arvestades tahtnuks Eesti varauusaegseid hauatähiseid käsitlevast tööst leida rannarootslaste kõrval ka proportsionaalselt palju suuremat ja põhjalikumalt teavet saksa traditsiooni kohta, mis on Eesti alal kristlikule matmiskombestikule tervikuna ju kõige suuremat mõju avaldanud. Varasemast katoliiklikust traditsioonist on töös eeltoona põgusalt juttu (lk 31–37), ehkki sellest ajast eestikeelsed tähised puuduvad, nii et töö otsese teemaga on see seotud tõesti vaid taustana.

Seevastu XVI–XIX sajandi saksa luterliku traditsiooni kohta nii Eestis kohapeal kui ka mujal sakslaste elualadel või ka Eesti naaberladel (nt Lätis ja Soomes) leidub töös vaid üksikuid tähelepanekuid. See jätab eesti materjali esialgu natuke õhku rippuma.

Näiteks aktualiseerib töö muu hulgas taas küsimuse eesti XIX sajandi kultuuri- loo ja vennastekoguduse liikumise suhetest. Vaadeldes piibli- ja laulusalmide esinemist hauatähistel, viidatakse töös põgusalt saksa taustale ja mainitakse (lk 88), et piiblisalmid olid omased ka Saksamaa alade protestantlikele epitaafidele, kuid „[l]auluraamatusalme neil tühistel ei kasutatud”. Hiljem (lk 99) tõdetakse: „Ei leidu salme ka rannarootslaste väikesemõõdulistel ratasristidel.” Kas nendest kahest vihjest saab järeldada, et laulusalmide kasutamine oli midagi Eestile või eestlastele ainuomast? Kahtlane. Või on laulusalmide kasutamine hauatähistel seotud vennastekoguduse mõjudega?

Eelnevaga haakub eestikeelsuse ja etnilise eestluse suhte küsimus, mis kerkib juba väitekirja pealkirja ja põhieesmärgi kõrvutamisel. Pealkirjas mainitakse „eestikeelseid tekste”, töö põhilise eesmärgina (lk 9) nimetatakse aga tervikpildi loomist „eestlaste (ja rannarootslaste) nimesid sisaldavatest Põhja-Eesti hauatähiste tekstidest” ning üldiselt ongi autor materjalivalikusse

püüdnud haarata ainult etnilisi eestlasi, tõmmates piiri eestlaste ja „teiste” vahele isikunime põhjal. Töös leidub huvitavaid tähelepanekuid selle kohta, kas ja kuidas üldse hauatähise järgi maetu etnilist kuuluvust on võimalik tuvastada, samuti hauatähise ja selle teksti ning maetu sotsiaalse positsiooni seoste kohta. Tõdetakse, et peale hauatähisega tähistatu isiku tuleb hauakirja analüüsimisel vaadata sedagi, kes tähise valmistas ja sellele teksti kirjutas. Hauakirjade kirjutajateks olid eri taustaga inimesed, kes kindlasti polnud ei kirikuõpetajad ega kirjamehed (lk 22).

Sedalaadi küsimused pakuvad olulisi pidepunkte XVI–XIX sajandi eesti kirja- keele uurimisel, avades värsked sotsiolingvistilisi perspektiive. Eesti keele kasutamine asjaajamises ja selle ühiskondliku positsiooni järkjärguline teisenemine varauusajal ning üldkasutatavaks tõusmine XIX sajandil on n-ö kuum valdkond, mida on alles hiljuti hakatud lähemalt analüüsima ja mõtestama. Hauatähiste kirjad ja kõik nendega seotu on sellest aspektist kõnekas materjal. Uurimisega on nüüd algust tehtud ja üks uude valdkonda avatud. Nii et teema vormilisele morbiidsusele vaatamata on Pille Arneki väitekirja eluliselt aktuaalne, ärgitades edasi süvenema.

KRISTIINA ROSS